

ІСТОРИЧНЕ ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дуткевич Тетяна Вікторівна

кандидат психологічних наук, професор кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

Ключові слова:
історичне пізнання,
особистість,
особистісний сенс,
діяльність,
емоційний чинник,
оцінна діяльність

Встановлено, що предметом психологічних досліджень історичного пізнання повинні бути особистісний сенс та емоційний чинник історичного пізнання, пізнавальні психічні процеси в історичному пізнанні, історичне пізнання як чинник поведінки і діяльності, як діяльність оцінювання.

Keywords:
historical knowledge,
personality,
personal meaning,
activity,
emotional factor,
evaluative activity

Historical knowledge as a subject of psychological research. It was set that the subject of psychological research of historical knowledge must be personal meaning and emotional factor of historical knowledge, cognitive mental processes in historical knowledge, historical knowledge as a factor of behavior and activity, as evaluative activity.

Ключевые слова:
историческое познание,
личность,
личностный смысл,
деятельность,
эмоциональный фактор,
оценочная деятельность

Установлено, что предметом психологических исследований исторического познания должны быть личностный смысл и эмоциональный фактор исторического познания, познавательные психические процессы в историческом познании, историческое познание как фактор поведения и деятельности, как деятельность оценивания.

Постановка проблеми. Феномен історичного пізнання є предметом досліджень багатьох наук. Втім, якщо ця проблема є традиційною для філософії, культурології, історії й методики її викладання, сьогодні активно розробляється у соціології, то для психології ще й понині залишається майже зовсім не вивченою. Натомість низка вчених відзначають назрілу потребу у психологічному вивченні історичного пізнання (М.Барг, М.М.Бахтін, М.Бердяєв, В.С.Біблер, Н.Д.Бурикіна, А.А.Корольов та ін.).

Метою статті є з'ясування аспектів історичного пізнання, які повинні бути предметом психологічних досліджень.

Основні результати. Спроби «кроків назустріч» таких наук, як філософія, соціологія, культурологія, історія, психологія у вирішенні питання історичного пізнання мають досить тривалу традицію (представники Школи анналів, В.М.Вашкевич, С.С.Гогоцький, А.А.Корольов, Д.Г.Кравченко та ін.).

Про необхідність урахування психологічного аспекту в історії наголошують самі історики (М.І.Семевський, М.І.Костомаров, представники французької

історичної Школи анналів). Зокрема М.І.Семевський підкреслював: «Наша історія раніше чи пізніше повинна все ж таки охопити суспільний і приватний побут кожної епохи..., при цьому неминуче повинні ж ми наблизитись до особистостей...» [17, с. 253].

На думку українського філософа з Поділля кінця ХІХ ст. С.С.Гогоцького, «...в історії повторюється в широких розмірах те ж саме, що у розвитку кожної людини – перехід від даного і пасивного стану моральних сил до свідомості і самодіяльності» [12, с. 37]. Вченими-істориками Школи анналів (М.Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, А.Я. Гуревич) «в якості сфери синтезу різноманітних історичних наук було обрано Людину та її свідомість. У них, на думку анналістів, повинні знайти відображення всі сторони буття» (Л.І.Бурикіна [10]). Саме Людина була визначена тим центром, навколо якого стало можливим об'єднання зусиль усіх істориків, а історія перетворювалась з науки про минуле на науку про Людину та її свідомість. Втім, дослідницька методологія Школи анналів була все ж таки ближчою до соціології, аніж до психології, оскільки вчених, передовсім, цікавили не стільки індивідуально-особистісні, скільки типові для суспільства певної історичної епохи особливості. Наприклад, у роботі «Апология історії» М.Блок визначає, що історія – «наука про людей, про людей у часі, наука про людський дух» [6]. А.Я. Гуревич метою роботи історика вважає дослідження людської свідомості, закарбованої у пам'ятниках, текстах, інших джерелах певної епохи [13].

У процесі викладання історії в навчальних закладах з успіхом використовується метод психологічного аналізу біографій, кола спілкування і взаємин, поведінки й діяльності історичних осіб (В.М. Вашкевич [11], А.А.Корольов [14]).

Необхідність урахування історичного чинника у розумінні природи особистості відзначають і психологи. У кінці ХІХ століття закладається традиція розглядати психічні й культурно-історичні

процеси в єдності та взаємозв'язку (О.О.Потебня, В.Вундт, Л.Леві-Брюль). Проте у радянський період – особливо у 50-ті роки – монополія на дослідження суспільного розвитку належала марксистській філософії. Не випадково відомий радянський психолог того періоду С.Л.Рубінштейн наполягав на тому, що коли психічна структура виявляється з історичного розвитку, то таке дослідження належить до історичного матеріалізму, до суспільно-історичної дисципліни, а не до психології [16, с. 241]. Поряд з тенденцією до чіткого розмежування психології з іншими науками, формується й протилежна, особливо яскраво представлена у роботах наукової школи Л.С.Виготського (О.Г.Асмолов, В.П.Зінченко, О.М.Леонтьєв та ін.), що висвітлюють культурно-історичну концепцію розвитку вищих психічних функцій особистості. Представники сучасної соціальної психології висловлюють схожі ідеї, наполягаючи на тому, що теорія соціальної поведінки є відображенням сучасної історії (К.Й.Герген [22]).

Спробуємо диференціювати у понятті історичного пізнання психологічний аспект, який і може бути предметом її досліджень. Історичне пізнання проявляється на різних взаємопов'язаних рівнях і має індивідуальну, соціально-групову й історичну специфіку (Н.Б.Бурикіна [10], В.М. Вашкевич [11], А.А.Корольов [14], Д.Г. Кравченко [15], Ж.Т.Тощенко [18], Н.Е. Яценко [21] та ін.). Минуле у всій своїй багатоманітності є надбанням як для суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних й етносоціальних груп, а також і для кожної людини зокрема. Відповідно необхідно досліджувати явище історичного пізнання – на рівні суспільства, певної цивілізації (у філософії, культурології, історії); на рівні соціальних груп (у соціології), на рівні особистості (у психолого-педагогічних науках).

Втім, слід зауважити, що внесок перелічених наук у розроблення проблем історичного пізнання є різним за своїм

обсягом. Найбільше уваги зазначеній проблемі приділяє філософія, культурологія, історія й методика її викладання, останнім часом – і соціологія. Для психології історичне пізнання ще й понині залишається «terra incognita». Натомість, низка авторитетних науковців (М.Барг, М.М.Бахтін, М. Бердяєв, В.С. Біблер, Н.Д.Бурикiна, А.А.Корольов та ін.) чимдалі більш наполегливо говорять про важливість вивчення історичного пізнання не лише як складової певної епохи, але й як індивідуального надбання кожної окремої особистості, чим формулюють суспільний запит щодо тематики психологічних досліджень.

Так, наприклад, М. Бердяєв називає свою працю про історію “Доля людини” та стверджує, що історичне пізнання є способом пізнання духовної дійсності [4]. М. Барг [2] обґрунтовує концепцію історичної свідомості як історичної культури, окреслює складний і тривалий процес усвідомлення людиною свого місця у світі, історичному просторі й часі. Отже, у розумінні М.Барга історична свідомість є не суспільним явищем, а утворенням особистості.

М.М.Бахтін [3], В.С. Біблер [5] розглядають історичне й культурне пізнання в нероздільній єдності, вважаючи їх необхідними умовами становлення особистості, її зрілості.

Філософ і культуролог Ю.М.Шилков переконаний, що антипсихологізм як методологічна позиція в культурології та історії приречений, бо він невідворотно призводить до «бездушного» погляду на історію [19].

Відомий соціолог Ж.Т.Тощенко переконаний у тому, що людина не може вповні відчувати себе громадянином країни, якщо вона не лише не знає найважливіших подій, віх її історії, але й свого родоводу, історії свого міста, села, свого краю [18].

Саме психологія є тією дисципліною, що підходить до дослідження історичного пізнання з боку окремої особистості. Для психолога історія – не лише наукова дисципліна, але й частка індиві-

дуальної й колективної свідомості, у системі якої осмислюється взаємозв'язок історії суспільства з біографіями людей і генеалогією родин.

В особистості, як і у людської спільноти, формується особистісне ставлення до історії, зумовлене індивідуальними й колективними поглядами на неї, особливостями усвідомлення розміщення своїх «Я» та «Ми» у часовому просторі минулого, теперішнього, майбутнього; ставленням до історії суспільства у зв'язку з власним життям і долею свого роду.

Таким чином, предметом психологічних досліджень повинно бути історичне пізнання як відносно самостійний сектор свідомості особистості й водночас діяльність у різноманітних своїх аспектах, що становлять певну структуру, яка охоплює певні компоненти психіки особистості.

На основі аналізу уявлень про історичне пізнання, сформованих у межах філософії, соціології, історії, ми зробили спробу визначити провідні аспекти його психологічного дослідження.

Особистісний сенс історичного пізнання. Історичне пізнання як предмет психологічного дослідження являє собою процес діяльності особистості з осягнення минулого досвіду, як її власного життя, так і життя інших людей. Джерелом цієї діяльності, її початком є мотивація особистості, яка визначає її прагнення до історичного пізнання. Історія володіє певною привабливою силою для особистості через той сенс, який вона для неї має. Особистісний сенс минулого досвіду становить мотиваційний компонент процесу історичного пізнання. Він виявляється як спроможність історичної науки розсунути межі теперішнього, розширити особистісний простір, зрозуміти себе в історичному контексті – у інших обставинах, образах; розкрити зв'язок зі своїми попередниками, логіку розвитку своєї країни, родини, організації в процесі взаємодії різних її представників. Маючи інтерес до свого минулого, люди прагнуть глибше осягнути, як жили, про що думали, чого боялися, чому раділи, про що спіл-

кувалися, чого досягли, що втратили її попередники. На перший погляд, ці питання знаходяться у побутовій площині, що мало цікавлять наукову історію, але для особистості саме вони є центральними. Показово, що класик історичної науки Г. Болінгброк відзначив, що людина має занадто мало життєвого часу, щоб самій побачити весь процес становлення й розвитку багатьох явищ. Тому досвід стає бажаною ідеєю цілого.

Сенс історії полягає також у збереженні зв'язку між поколіннями, який дозволяє особистості пізнати саму себе. Щоб зрозуміти історію, вважає К.Ясперс, потрібно відповісти на питання, що таке людина; водночас, людина розкривається через час, через історичність. Люди прагнуть зрозуміти історію як дещо неподільне, цілісне, щоб завдяки цьому зрозуміти себе. Історична свідомість створює ту сферу, в якій прокидається наше розуміння природи людини [20].

Єдність (симультанність) розділених часових відтинків у історичному пізнанні породжує ще й специфічну мотивацію особистості, зумовлену її потребою продовження в інших людях; бажання, щоб наступники не забули, зрозуміли їх почуття, оцінили їх неповторність, виявили інтерес до їх життя. Сенс історії в тому, що вона слугує для особистості способом водночас і зрозуміти, і подолати обмеженість людського життя.

Пізнавальні психічні процеси в історичному пізнанні. Реалізація прагнення особистості до історичного пізнання призводить до наповнення її когнітивної сфери відповідним змістом – знаннями, уявленнями, спогадами тощо. Історичне пізнання являє собою складне й суперечливе поєднання наукових й побутових уявлень про історію як таку, про історію країни, свого народу, а також про історію свого міста, села, родини. Особливо привертають увагу людини значні історичні події, що стосуються країни, соціальних груп, окремої особистості, деякі проблеми суспільного життя.

Основними психічними процесами, що забезпечують здійснення історичного пізнання виступають історична пам'ять та історичне мислення. Історична пам'ять відзначається актуалізованістю й вибірковістю. Особистість може пам'ятати лише про певні історичні події й ігнорувати інші, не менш важливі. Залежить від терміну давності подій. Найкраще людина пам'ятає події, в яких сама брала участь, які трапились протягом її життя. Історична пам'ять стосується дат, подій, видатних осіб. Історична пам'ять віддзеркалює світогляд й уподобання людини, її оцінки, цінності. Актуалізація в пам'яті конкретних історичних осіб, властивостей їх вдачі й особистісних якостей слугує індикатором ціннісних орієнтацій людини, віддзеркалює їх ієрархію. Найкраще особистість пам'ятає ті події, що зачіпають «за живе», а звідси впливає фрагментарність і суб'єктивізм історичної пам'яті особистості. Людина може пам'ятати окремі події та їх наслідки в гіперболізованих уявленнях. Втім, незважаючи на фрагментарність та суб'єктивізм історична пам'ять дозволяє утримувати у свідомості особистості основні події минулого, перетворюючи історичне знання у різні форми світоглядного сприймання минулого досвіду, його фіксації у легендах, казках, епосах [18].

Іншим предметом у психологічному дослідженні історичного пізнання є історичне мислення, прояви якого полягають у вмінні відтворювати історичне минуле, відчувати епоху, орієнтуватись в історичному просторі й часі; вмінні розкривати причинно-наслідкові зв'язки в історії, вільно оперувати історичними фактами, визначати їх достовірність [7]. Людина аналізує, порівнює, узагальнює, проводить аналогії, систематизує, абстрагується, моделює події минулого, тобто використовує широкий арсенал мислительних операцій у процесі історичного пізнання.

Емоційний чинник історичного пізнання. Проникнути у минуле, що є сутнісним прагненням особистості, можливо тільки через історичне пізнання,

яке, у свою чергу, викликає своєрідні переживання, емоції, які впливають на інтерес до історії. Отже, у психологічному дослідженні історичного пізнання необхідно передбачити напрямок з вивчення емоцій особистості, що пізнає. На сьогодні проблема єдності знання та переживання стосовно історичного пізнання – незважаючи на свою значущість – навіть не поставлена ані у психології, ані у педагогіці. У цих переживаннях вирізняється спектр різномодальних емоцій (гордість за своїх попередників, жаль про минуле, впевненість у своїх можливостях зробити краще, ніж раніше тощо), які посилюють мотиви проникнення людей у минуле за допомогою історичного пізнання. Нерозвиненість емоційного супроводу історичного пізнання «підриває основи високих почуттів – патріотизму, гордості за свою країну, готовності її захищати й відстоювати її інтереси (Ж.Т.Тощенко [18]). Історія людства полягає не лише у переміщенні народів, у змінах географічних та часових меж держав, а й у становленні людської духовності. Чи змінюється щось у ній із поколіннями людей? Пізнання біографій своїх попередників створює враження повторення людського життя. Те, що відбувається у долі особистості, виявляється, вже здійснилось у житті інших, почуття яких ми робимо своїми. Не випадково латинський вираз відзначає, що “Ми помираємо стільки разів, скільки помирають наші близькі”. Так на психологічному рівні реалізується філософське положення про єдність, з одного боку, зміни, руйнування старих суспільних форм життя, а, з іншого – сталості, незмінності, які даються ідеєю, вічними духовними істинами.

Переживання особистістю повторення чиеїсь долі у своїй власній спричиняє на неї амбівалентний вплив. По-перше, пригнічуючи переживання самоцінності й унікальності, а по-друге, розширюючи рамки її власного життя. Переживання повторності не є абсолютним, оскільки врівноважується почуттям унікальності. Особистість прагне до збереження своєї індивідуальності. «Я» та

«Ми» існує у всіх людей, але переживає їх кожен як неповторні й унікальні.

Історичне пізнання як чинник поведінки і діяльності. Історія має для кожної людини й соціальної групи значення не лише науки, але й несе у собі глибокий і потужний потенціал дії. Як відомо, людське пізнання не обмежене часовими рамками теперішнього, а проникає у минуле й майбутнє, де люди безпосередньо не можуть діяти, виявляючи свою суб'єктність. Водночас чинник минулого й майбутнього ми завжди маємо на увазі, діючи актуально. На дієвість історії для особистості, для розуміння нею дійсності, для прийняття нею рішень звертають увагу представники історичної науки. Марк Блок, який загинув від тортур у гестапо, заповідав: «Нам треба краще розуміти душу людини хоча б для того, щоб вести невідворотні битви, а тим більше, щоб їх попередити» [6]. Відзначається зростання актуальності специфічної форми суспільної свідомості й поведінки людей, що охоплює знання, розуміння й ставлення людей до історичного минулого, його взаємозв'язку із сьогоденням та можливому відображенню у майбутньому (Ж.Т.Тощенко). Історична свідомість і пам'ять є досить стійкими характеристиками образу життя людей які значною мірою визначають їх наміри й настрої, опосередковано потужно впливають на характер й методи вирішення суспільних проблем [18].

Дієвість історичного пізнання досліджується у контексті віртуалістики – нової міждисциплінарної науки на стику філософії й психології. Віртуалістика вважає, що відображене має такий же статус реальності й істинності, як і відображуване, що тимчасовість існування не робить подію менш суттєвою (Е.Ф. Асадуллін [1]). Віртуалістика працює з відображеними подіями, тому має можливість досліджувати явища не лише як статичні (симультанно), але й їх виникнення й розгортання (сукцесивно): генезис організму, розвиток дитини, історію суспільства, еволюцію Всесвіту тощо.

Історичне пізнання як віртуальна реальність відзначається інтерактивністю

(активністю взаємодії), що передбачає віртуальний вплив на події відображеної реальності. Крім того, віртуальна реальність відкриває нові можливості у моделюванні й прогнозуванні суспільно-історичних процесів.

У дослідженнях істориків, які використовують методологію синергетики, історичне пізнання розглянуто як спосіб самоорганізації суспільства (Л.І.Бородкін [9]).

Історичне пізнання як діяльність оцінювання. Оцінки пронизують історичну пам'ять й мислення особистості, впливають на мотиви пізнання історії, набувають дієвості при прийнятті особистістю рішень. З іншого боку, історія дозволяє людині адекватно оцінювати себе, не перебільшувати й не применшувати значущість своїх діянь, сприймати їх у контексті досвіду людства. Запорукою особистості в історію дозволяє водночас глибше зрозуміти її та інакше оцінювати саму себе (К. Ясперс [20]).

Найбільш чіткі й різнобарвні оцінки особистість надає недавнім подіям, та їх учасникам, які вона краще знає й пам'ятає. Такі події історії ще виступають частиною особистого життя людини й позначені особливостями їх індивідуального сприйняття, специфічного розуміння й пояснення. Актуальність таких оцінок посилюється за рахунок явищ їх обговорення у спілкуванні з родиною, друзями, колегами, у засобах масової інформації.

У змісті оцінки вирізняється, поперше ідея про значущість в історії певної події, постаті, а по-друге суб'єктивне їх значення для людей – позитивне чи негативне. Так, у дослідженні В.Є.Бойкова [7] виявлено, що росіяни найбільш значущою подією ХХ ст. вважають Велику Вітчизняну війну, а її роль оцінюють як негативну. Крім того, оцінки різними людьми одних і тих же подій є неоднозначними. Найбільша однастайність виявилась в оцінках науково-технічних досягнень (політ Ю.Гагаріна, освоєння космосу).

З'ясування аспектів психологічного дослідження історичного пізнання виступає необхідною теоретичною базою

для проведення емпіричного дослідження розвитку цього феномену у студентів та розроблення психологічних умов її формування. Зокрема, нами досліджувалась сформованість у студентів ставлення до історії. Було визначено три рівні сформованості такого ставлення. На низькому рівні для студента властиве мало зацікавлене, формальне ставлення до історії як до одного з навчальних предметів, які просто треба вивчити. Історія ніяк не впливає на долю, на переживання, оцінку цінностей особистістю. На середньому рівні сформованості для студента властиве зацікавлене, але недостатньо дієве ставлення до історії, коли особистість не робить для себе висновків, які варто враховувати у своїй діяльності та поведінці. На високому рівні сформованості у студента виявляється зацікавлене, дієве ставлення до історії, що зумовлює в його особистості переоцінку цінностей та врахування уроків історії у прийнятті власних рішень.

Методичним інструментом для визначення сформованості ставлення до історії у студентів була обрана розроблена нами анкета «Ставлення до історії», яка включала десять тверджень, до кожного з яких треба було обрати один з трьох запропонованих варіантів, що відображали ту чи іншу особливість ставлення студента.

У дослідженні взяло участь 87 студентів філологічних спеціальностей, які навчаються на третьому курсі. Обчислення результатів показало, що 19,5% студентів відзначаються високим рівнем ставлення до історії, 48,3% – середнім та 32,2% – низьким. Ці дані свідчать про недостатньо дієве ставлення більшості студентів до історичних знань, що знижує їх зацікавленість та пізнавальну активність у поповненні відповідної сфери свого досвіду.

Висновки і перспективи. Сучасна наука відзначається міждисциплінарними дослідженнями. Історичне пізнання у різних своїх аспектах вивчається у філософії, соціології, культурології, історії, психології. Постає завдання ди-

ференціювати у феномені історичного пізнання психологічні аспекти, що повинні бути предметом її досліджень. На нашу думку, предметом психологічних досліджень повинно бути історичне пізнання особистості у різноманітних своїх виявах, що визначають такі аспекти, як: особистісний сенс історичного

пізнання, пізнавальні психічні процеси в історичному пізнанні, емоційний чинник історичного пізнання, історичне пізнання як чинник поведінки і діяльності, історичне пізнання як діяльність оцінювання. Визначені аспекти планується дослідити емпірично.

1. Асадуллин Э.Ф. Виртуальная антропология социально-исторического познания: Монография / Э.Ф. Асадуллин. – СПб: Нестор, 2009. – 443 с.
2. Барг М.А. Эпохи и идеи: становления историзма / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / Бахтин. М.М. – М.: Советская Россия, 1979. – С. 54.
4. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – С. 13.
5. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры / В.С. Библер. – М.: Политиздат, 1990. – С. 20.
6. Блок М. Апология истории. [Электронный ресурс] / М.Блок. – М., 1986. – режим доступа: <http://www.holmogorov.rossia>. – С. 5.
7. Бойков В.Э. Историческое сознание в современном российском обществе: состояние и тенденции формирования / В.Э. Бойков, В.И. Меркушин // Социология власти. Вестник Социологического центра РАГС. – 2003. – № 2. С. 5-22.
8. Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Болингброк. – М: Наука, 1978. – 359 с.
9. Бородкин Л.И. Историческая информатика в методологических измерениях / Л.И.Бородкин // Информационный бюллетень ассоциации "История и компьютер". – №19. – 1996. – С.101-110.
10. Бурыкина Н.Б. Историческое сознание как феномен гуманизации онтологических условий личности в переходную эпоху [Текст] / Н.Б. Бурыкина. – Южно-Сахалинск: ЮСИЭПИ, 2009. – 188 с.
11. Вашкевич В.М. Исторична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: Навч. пос. для вищ. навч. закл. / В.М. Вашкевич. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
12. Гогоцкий С.С. Введение в историю философии / С.С. Гогоцкий. – К., 1871. – 120 с.
13. Гуревич, А.Я. Территория историка. [Электронный ресурс] / режим доступа: <http://www.hrono.ru/libris/gurevich/html>. – С. 5.
14. Королев А.А. Историческая психология: Некоторые вопросы теории и методологии. [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/professor.ru/Korolev/>
15. Кравченко Д.Г. Исторична свідомість: поняття та структура / Д.Г.Кравченко // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Випуск 11. – Київ, 2003. – С.307-316.
16. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
17. Семевский М.И. Царица Катерина Алексеевна, Анна и Виллим Монс, 1692-1724: Очерк из русской истории XVIII века / М.И. Семевский. – Л.: Художественная литература, 1990. – 368 с.
18. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/NIMEM.HTM>
19. Шилков Ю.М. Психология культуры и историческое познание / Ю.М. Шилков // Miscellanea humanitaria philosophiae. Очерки по философии и культуре. К 60-летию проф. Ю.Н.Солонина. Серия «Мыслители», выпуск 5. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С.309-323.
20. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Республика, 1994. – С. 240.
21. Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/i/istori4eskoe-soznanie.html
22. Gergen, K. J. (1973) Social Psychology as History / K. J. Gergen // Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 26, No. 2, 309-320.